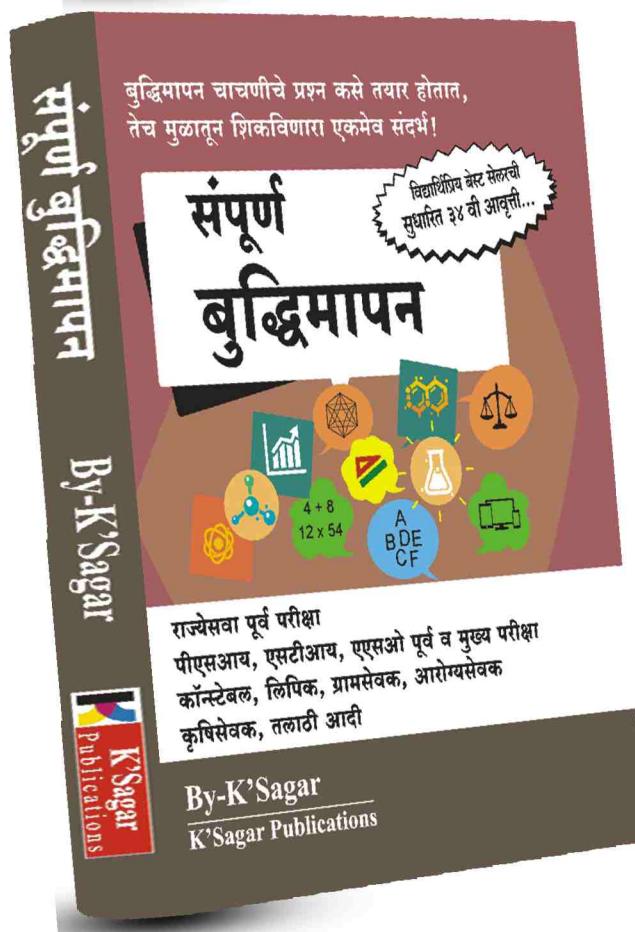
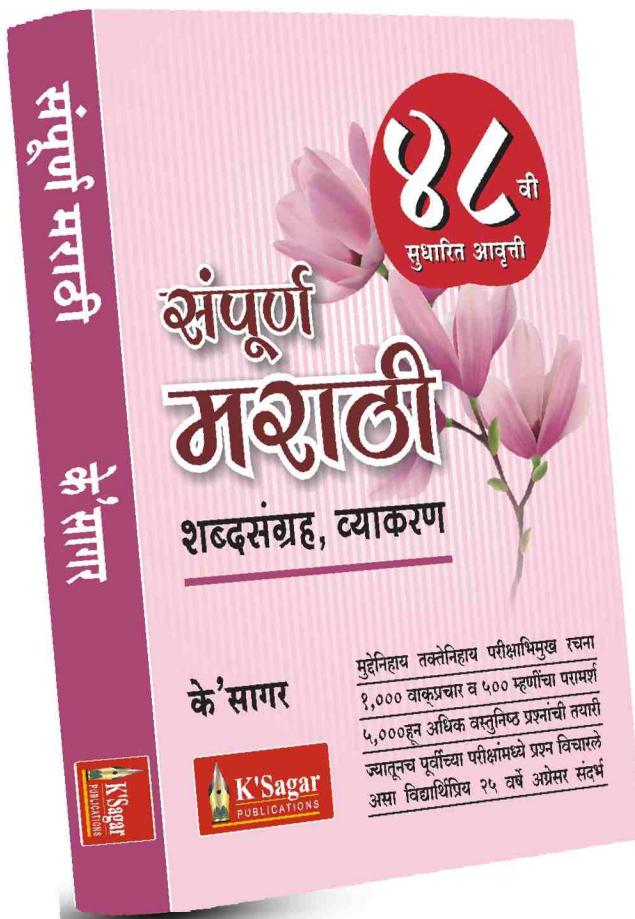

आयोगाकडून घेतल्या जाणाऱ्या कृषी अधिकारी परीक्षेतील—
राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील पहिल्या पेपरमधील—
कृषिसेवक तद्रवतच ग्रामसेवक व अन्य पदांसाठी
घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षेतील—
कृषिविषय या घटकासाठी रचना केलेला परिपूर्ण संदर्भ

महाराष्ट्राची प्रशासकीय धुरा
समर्थपणे सांभाळणाऱ्या कर्तवगार अधिकाऱ्यांच्या
पिढ्यानुपिढ्या घडविणाऱ्या केंसागर
यांच्या प्रदीर्घ लेखनानुभवातून अन्
अव्याहत व्यासंगातून
साकारलेल्या दर्जेदार संदर्भाची

सुधारित व विस्तारित **६३** वी आवृत्ती

एमपीएससी कृषिअधिकारी परीक्षा
कृषिसेवक भरती परीक्षा
ग्रामसेवक भरती परीक्षा व
कृषिखात्याशी निगडीत सर्व परीक्षा

कृषिविषयक घटक

के'सागर

सुधारित व
विस्तारित

६३

वी आवृत्ति

कृषिविषयाची
परिपूर्ण तयारी

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi
Maruti Temple, Pune - 411 030.

24450125, 24455435 9823118810

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 1994
Govt. of India's
Copy-rights Registration No. L-14150/1994
Revised Sixty-third Edition

Reprint : 2023-24
ISBN 978-81-927789-2-1

The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at

Shree Art Printers
Dhayari, Pune

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : 495/-

Our Firms

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. (020) 24483166
9923906500 8087722277

K'Sagar Book Centre

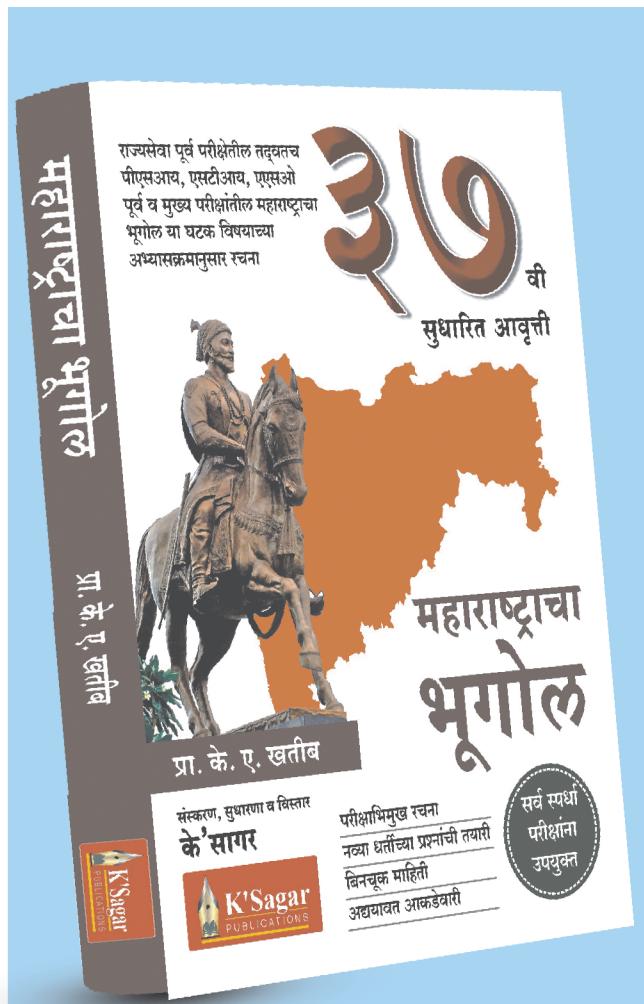
Nutan Classic, 639 Narayana Peth,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411030.

(020) 24453065 9823121395 9545567862/63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul, (Saraswati Nivas)
122, Budhwari Peth, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. (020) 24465650 9923810566

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

महत्वाचा बदल

सन 2023 च्या पूर्वार्धात औरंगाबाद शहराचे नामांतर 'छत्रपती संभाजीनगर' असे करण्यात आले असून औरंगाबाद तालुक्याचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर तालुका, जिल्ह्याचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा तर विभागाचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर विभाग असे करण्यात आले आहे.

उस्मानाबाद शहराचे नामांतर 'धाराशिव' असे करण्यात आले असून उस्मानाबाद तालुका, जिल्हा व उपविभाग यांचेही नामांतर अनुक्रमे धाराशिव तालुका, धाराशिव जिल्हा व धाराशिव उपविभाग असे करण्यात आले आहे.

विद्यार्थी मित्रांनी कृपया वरील बदलांची नोंद घ्यावी. या पुस्तकात जेथे औरंगाबाद व उस्मानाबाद असे उल्लेख असतील तेथे कृपया वरीलप्रमाणे बदल करून घ्यावेत, ही विनंती.

— लेखक

के'सागरीय

कृषी अधिकारी पदाकरिता आयोगाकडून घेतल्या जाणाऱ्या २०० गुणांच्या प्रश्नपत्रिकेत कृषिविषयक घटकावर ५० गुणांचे वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारले जातात. मराठी व इंग्रजी या घटकांना प्रत्येकी ३५ गुणांचे मूल्य आहे; तर व्यापक कक्षा असलेल्या सामान्य अध्ययन या घटकास तुलनात्मकदृष्ट्या कमी म्हणजे ८० गुण आहेत. यावरून या परीक्षेतील कृषिविषयक घटकाचे महत्त्व अर्थोरेखित व्हावे.

राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील पहिल्या पेपरमधील भूगोल आणि कृषी घटकांतर्गतही कृषी विषयास जवळजवळ ३५ गुणांचे मूल्य दिले जाते. त्यावरून या परीक्षेतील कृषिघटकाचे महत्त्व पुरेसे स्पष्ट व्हावे.

कृषी आयुक्तालयांतर्गत कृषिसेवक पदासाठी फक्त लेखी परीक्षा घेण्यात येते. या पदासाठी मुलाखत घेतली जात नाही. केवळ लेखी परीक्षेत मिळणाऱ्या गुणांच्या आधारेच गुणवत्तेनुसार उमेदवारांची निवड केली जाते. त्यावरून या पदासाठी घेतल्या जाणाऱ्या लेखी परीक्षेचे महत्त्व विशेषत्वाने अर्थोरेखित व्हावे.

दोनशे गुणांच्या या लेखी परीक्षेत मराठी, इंग्रजी, सामान्यज्ञान व बौद्धिक चाचणी या चार विषयांना प्रत्येकी २० असे एकूण ८० गुण आहेत; तर कृषी या एकाच विषयास १२० गुणांचे मूल्य आहे. त्यावरून या लेखी परीक्षेतील कृषिविषयाचे महत्त्व ध्यानी यावे.

प्रकाशनाने पूर्वी राज्यसेवा पूर्व परीक्षेकरिता प्रकाशित केलेल्या 'कृषिविषयक घटक' या संदर्भाच्या सेहेचाळीस आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. ही एकच बाब संबंधित संदर्भ अधिक व्यापक स्वरूपाच्या राज्यसेवा पूर्व परीक्षेकरिता किती उपयुक्त व विद्यार्थीप्रिय ठरला होता, हे सिद्ध करते. आपल्या कृषी अधिकारी व कृषिसेवक परीक्षांमध्ये असलेले कृषिविषयाचे महत्त्व लक्षात घेऊन प्रस्तुतच्या संदर्भाची ही संपूर्णतया सुधारित त्रेसष्टावी आवृत्ती नव्या स्वरूपात विद्यार्थीमित्रांच्या हाती सोपवित आहे.

प्रस्तुतच्या कृषिविषय पुस्तकाची रचना साकारताना विषय मुळातूनच समजण्यावर आणि तो अगोदरच समजला असला तर त्याची पुन्हा उजळणी

होण्यावर विशेषत्वाने भर दिला आहे. जवळपास दीड हजार वस्तुनिष्ठ प्रश्न स्वतंत्रपणे दिले आहेत.

विषयाची रचना साकारताना एक सिक्वेन्स साधला असून सोयीसाठी आपल्या अभ्यासक्रमाची एकूण सात प्रकरणांत विभागणी केली आहे. प्रत्येक प्रकरणात महत्त्वाचे व संभाव्य वस्तुनिष्ठ प्रश्न अंतर्भूत केले आहेत. याशिवाय, 'संकीर्ण व महत्त्वाचे' हे आठवे विशेष प्रकरण पुस्तकात समाविष्ट केले असून नवव्या प्रकरणात संमिश्र व महत्त्वाचे असे जवळ जवळ पाचशे वस्तुनिष्ठ प्रश्न दिले आहेत. दहाव्या प्रकरणात प्रत्येकी चाळीस गुणांच्या बारा आदर्श प्रश्नपत्रिका दिल्या आहेत. ही तीन प्रकरणे, अधूनमधून दिलेल्या तळ चौकटी व स्पष्टीकरणे हा या ग्रंथाचा एक गुणविशेष ठरावा. कृषिविषयक घटकावरील अनेक पुस्तके या आद्य ग्रंथावर आधारलेली आहेत, हा या ग्रंथाचा आणखी एक विशेष होय.

पुस्तकाची उपयुक्तता, गुणवत्ता व परीक्षाभिमुखता वाढविण्याचा के'सागरीय अद्वाहास या पुस्तकाच्या पानापानांतून आपणास प्रतीत व्हावा ही अपेक्षा!

या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीची रचना करताना गुरुवर्य डॉ. मा. पं. धोंगडे (दिवंगत) व डॉ. रघुनाथराव वाघमारे या कृषिक्षेत्रातील ज्येष्ठ व व्यासंगी तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन व सहकार्य मला लाभले होते. या पुस्तकाच्या प्रत्येक सुधारित, विस्तारित व अधिकाधिक उपयुक्त आवृत्त्यांची रचना करताना या दोहँच्या मार्गदर्शनातून साकारलेला मूळ आराखडा प्रत्येक वेळी उपयुक्त ठरला आहे. त्या पायावरच त्रेसष्ट आवृत्त्यांच्या त्रेसष्ट इमल्यांची ही गगनचुंबी इमारत आज उभी आहे. या दोन्ही गुरुवर्यांच्या क्रृतीं राहणेच मला गैरवास्पद वाटत असले तरी त्याचा निर्देश करणे, हे मी माझे कर्तव्यच समजतो.

आपला,
व्ही. इस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अ

नु

क्र

म

णि

का

१. जमिनीचा वापर व प्रमुख पिके ९

- जमिनीचा वापर
- महाराष्ट्रातील प्रमुख पिके
- भात
- खरीप ज्वारी
- बाजरी
- भुईमूग
- कापूस
- खरीप कडधान्ये : तूर, मूग, उडीद
- सूर्यफूल
- ऊस
- रबी ज्वारी
- गहू
- हरभरा
- कांदा
- पिके- महत्वाच्या जाती
- महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाने अलीकडेच विकसित केलेले पिकांचे नवीन वाण
- हरितक्रांती
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

- खार-भूमी विकास कार्यक्रम
- वाल्मी व मेरी
- पाणी अडवा, पाणी जिरवा
- प्रवाही सिंचन
- उपसा सिंचन
- तुषार किंवा फवारा सिंचन
- ठिक किंचन
- पाण्याच्या वितरणपद्धती
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

२. जलसिंचनाची कामे व पद्धती १३

- जलसिंचनाचे महत्व
- पूर्वीचे जलसंचयाचे प्रयत्न
- महाराष्ट्रातील सिंचित क्षेत्र व प्रगती
- राज्यातील जलसिंचन विकास
- पाटबंधारे विकास महामंडळे
- लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम
- राष्ट्रीय पाणलोट क्षेत्रविकास कार्यक्रम

३. पशुसंवर्धन व दुर्घटव्यवसाय ११

- प्रास्ताविक
- भारत - जागतिक तुलनेत वाटा आणि स्थान (२०१९)
- दुधोत्पादन विकास
- गो-संवर्धन
- म्हैस-संवर्धन
- शेळीपालन
- मेषपालन
- कुकुटपालन
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

पशुसंवर्धन योजना

महाराष्ट्र शासन

४. फलोत्पादन १२३

- प्रास्ताविक
- भारतातील फलोत्पादनविकास
- फलोत्पादन-महत्वाचे मुद्दे
- महाराष्ट्रातील फलोत्पादन
- आंबा
- केळी
- द्राक्षे

- संत्री
- काजू
- नारळ
- डालिंब
- बोर
- कोरडवाहू क्षेत्रावर फलोत्पादन
- राष्ट्रीय फलोत्पादन-अभियान
- फळे-प्रक्रिया
- फळे - महत्त्वाच्या जाती
- भाजीपाला - महत्त्वाच्या जाती
- फळे व संबंधित स्थळे
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

५. वनविकास आणि वनोत्पादन

१५३

- वनसंकल्पना व वनांचे महत्त्व
- वनांची वर्गवारी
- महाराष्ट्रातील वने
- महाराष्ट्रातील वनांचे प्रकार
- वनविकास- काही प्रमुख टप्पे
- महाराष्ट्र राज्य वनधोरण - २००८
- सामाजिक वनीकरण
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

६. मत्स्यव्यवसाय

१६४

- प्राथमिक माहिती
- भारतातील मत्स्योत्पादन
- मत्स्योत्पादनातील पहिली पाच राज्ये (२०१९-२००)
- महाराष्ट्रातील मत्स्यव्यवसाय
- भारतातील मत्स्यव्यवसाय
- माशांच्या काही प्रमुख जाती

- खाडीच्या पाण्यातील मत्स्यव्यवसाय
- गोडच्या पाण्यातील मत्स्यव्यवसाय
- भातशेती व मत्स्यव्यवसाय
- मासे टिकविणे
- माशांपासून तयार केलेले इतर पदार्थ
- मत्स्यप्रक्रिया
- काकई संवर्धन
- मत्स्यनिर्यात
- निलक्रांती धोरण
- प्रधानमंत्री मत्स्यसंपदा योजना
- माशांची शास्त्रीय नावे
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

७. कृषी अर्थशास्त्र

१८१

- शेती आणि अर्थशास्त्र
- कृषी अर्थशास्त्र
- कृषि-व्यवस्थापनशास्त्र
- कृषि-व्यवस्थापनाची मूळतत्त्वे
- घटत्या फलाचा सिद्धान्त
- पर्यायनाचे तत्त्व
- तुलनात्मक फायद्याचे तत्त्व
- समसीमान्त प्रत्यायाचे तत्त्व
- उपक्रमांच्या संयुक्तीकरणाचे तत्त्व
- शेती-व्यवसायाचे नियोजन आणि अर्थसंकल्पन
- कृषी वित्तपुरवठा
- ग्रामीण पत्तपुरवठा साधने
- राष्ट्रीयीकृत बँकांसाठी नवीन धोरण
- महाराष्ट्रातील कृषी वित्तपुरवठा
- भू-अधिकारविषयक सुधारणा
- जमीनदारी व मध्यस्थांचे उच्चाटन
- कूळवहिवाटविषयक सुधारणा
- जमीन-धारणा क्षेत्रावर कमाल मर्यादा

- शेतमाल विक्रीव्यवस्था
- सहकारी विपणनव्यवस्था
- नाफेड
- शेतमालाच्या किमती
- वस्तुनिष्ठ प्रश्न

८. संकीर्ण व महत्वाचे २२८

- स्वामीनाथन आयोग
- नवे कृषी धोरण
- दुसरी हरितक्रांती
- कापूस एकाधिकार खरेदी योजना
- सघन कापूस विकास कार्यक्रम
- वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशन
- राष्ट्रीय तेलबिया उत्पादन विकास कार्यक्रम
- विदर्भातील ऊस-उत्पादनाचा विशेष कार्यक्रम
- पीक विमा योजना
- प्रधानमंत्री विमा योजना
- रोजगार हमी योजनेतर्गत सिंचन विहीरी
- मिनीकिट योजना
- विशेष घटक योजना
- कृषिपंदरी योजना
- खरविकासाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम
- कृषी आणि प्रक्रियित खाद्य उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण (अपेडा)
- समुद्री उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण (एमपेडा)
- कृषी मूल्य व किमती आयोग (सीएसीपी)
- किमान आधारभूत किमती
- जैवतंत्रज्ञान धोरण - २००९
- सेंद्रिय शेती
- जैविक कीडनियंत्रण
- जैविक खतांचा वापर
- गुणवत्तावाढीसाठी जैविक तंत्रज्ञान

- महाराष्ट्रातील कृषी विद्यापीठे
- कृषी संशोधन संभाग
- विद्यापीठनिहाय प्रमुख कृषी संशोधन प्रकल्प
- राज्यातील भात-संशोधन केंद्रे
- कृषी हवामान विभाग
- कृषी संभाग
- कृषिवल स्थिती
- हे लक्षात ठेवा!
- अन्नधान्य उत्पादने २०२०-२१ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये)
- तेलबिया उत्पादन २०२०-२१ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये)
- नगदी पिके उत्पादन २०२०-२१ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये)
- विविध पिकांचे उत्पादन
- ग्रामीण विकास आणि रोजगार यांच्याशी संबंधित योजना/कार्यक्रम आणि अभियान
- महत्वाचे प्रश्न

९. संमिश्र व महत्वाचे प्रश्न २६०

१०. बारा आदर्श प्रश्नपत्रिका २८८

- आदर्श प्रश्नपत्रिका-१
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-२
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-३
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-४
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-५
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-६
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-७
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-८
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-९
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-१०
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-११
- आदर्श प्रश्नपत्रिका-१२